

Miért Ferenczi?*

Dr. Ferenczi Sándor ideg orvos (1873–1933) a magyarországi pszichoanalitikus mozgalom megalapítója és legjelentősebb képviselője volt. Bár halála óta több mint hét évtized telt el, napjainkban világszerte a legfontosabb és legismertebb, leggyakrabban hivatkozott pszichoanalitikusok közé tartozik. Sorra jelennek meg különféle nyelveken írásai, és nagy számban látnak napvilágot róla szóló könyvek, tanulmányok. Életműve ma gyakori témája kongresszusoknak, konferenciáknak és egyéb szakmai összejöveteleknek. Ez azonban nem mindig volt így; Ferenczit úgyszólván újra fel kellett fedezni. „Reneszánsza” újabb keletű, a múlt század nyolcvanas éveitől tartó, több szempontból is figyelemre méltó folyamat, amely maga is számos érdekes, felfedezésre váró kérdést vet fel.

1.

Egyáltalán: miért Ferenczi? Mit tud kezdeni a pszichoanalízis mai művelője egy életpályával, amely több mint száz esztendővel ezelőtt ívelt fel? Milyen Ferenczi-képet sugall a modern pszichoanalízis, és mi az, amit e szakma mai képviselői az ő életművéből aktuális és releváns tartalomként vagy tanulságként olvashatnak ki? De ugyancsak érdekes az a kérdés is, hogy – a szűkebb analitikus szempontokon túl – mi az eszmetörténeti helye és jelentősége

Ferenczinek a *fin de siècle* kultúrájában, ezen belül melyek azok a sajátosan „magyar” vagy „budapesti” vonások, amelyek Ferenczi művét jellemzik, s mindezek hogyan kapcsolódnak a 20. század első évtizedeinek magyar szellemi életéhez.

A Ferenczi-kutatás mind Magyarországon, mind külföldön sokat fejlődött az elmúlt években és számos új, fontos adalékkal, összefüggéssel világította meg a magyar pszichoanalitikus munkásságának történeti, elméleti és módszertani aspektusait. Ugyanakkor azonban megfigyelhető az a jelenség is, hogy az utóbbi időkben Ferenczi Sándor alakja sajátos *kultusz* tárgyává vált, élete és műve köré legendák, mítoszok szövődnek. Vannak, akik Freud „Eckermannját”, vannak akik „a pszichoanalízis anyját” látják benne, és vannak, akik a magyar pszichoanalízis alapító *atyját* és a 20. század eleji nagy szellemi megújulás egyik hősét ünneplik benne.

* In: Erős Ferenc: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében. Egy Ferenczi-monográfia vázlata*. Budapest: József Könyvek, 2004. 35-54.

Ferenczi Sándor alakját és annak kultikus reprezentációit vizsgálva természetesen az alapító *atya*, Sigmund Freud körül kialakult kultusz elemzéséből kell kiindulnunk – hogy szemügyre vehessük e kultuszok struktúrájának hasonló és eltérő vonásait. A kultikus tisztelettel övezett „nagy ember”, illetve a „nagy ember” művei, cselekedetei mindenekelőtt rendkívüli *tekintélyt* sugároznak, olyan tekintélyt, amelyet kétségbe vonni eretnekségnek, bűnnek, de legalábbis tiszteletlenségnek számít. A „nagy ember” kultuszához hozzátartozik életrajzának legendaszerűsége, passióként való ábrázolása. „Az életrajz mint passió” (lásd Tverdota, 1998) nem más, mint a „nagy ember” szenvedéseinek és szenvedélyeinek története, amelyben a nélkülözés, a kitzasztottság vagy el nem ismerés, majd a (többnyire kései) elismerés, megdicsőülés narratívumai uralkodnak. A kultusz tárgyai lehetnek színészek, uralkodók, hadvezérek, politikusok, de – főként a modern korban – írók, költők, művészek, tudósok is. Jellegzetes irodalmi kultuszok alakultak ki például Shakespeare, Goethe vagy Thomas Mann, a magyar irodalomban pedig Petőfi és József Attila élete és műve körül. (Dávidházi – Karafiáth, 1994; Noll, 1994)

Sigmund Freud kultuszában a *tudós, az író és a próféta* kultuszának elemei keverednek. Életének és a pszichoanalízis történetének hagyományos ábrázolása többnyire a „nagy ember”, a „magányos hős” mítoszában alapul. A magányos hős az általa felismert igazságokat egy egész világ ellenállásával dacolva, hajlíthatatlan következetességgel védelmezi; később tanítványok szegődnek mellé; ezek azonban – csekély kivétellel – elhagyják, elárulják őt. A „nagyember-központú”, perszonalista pszichoanalízistörténet-írás alapjait maga Freud vetette meg önéletrajzi írásaiban, brit tanítványa, Ernest Jones pedig híres Freud-életrajzában (Jones, 1973) történetírói kánonná emelte Freudnak és a pszichoanalitikus mozgalom más vezéralakjainak kultikus *önértelmezését*. (Ellenberger, 1970; Sulloway, 1987; Gilman, 1993)

Freudról magáról persze nem állítható, hogy határozottan és céltudatosan a kultikussá emelt önéletrajz szenvedélyének hódolt volna. Ellenkezőleg, Marxot parafrázálva valószínűleg ő is elmondhatta volna magáról; „*Moi, je ne suis pas freudiste*”, „én nem vagyok freudista”. Vagyis korántsem saját ünneplésére, személyének felnagyítására és megszentelésére törekedett, egyszersmind azonban már pszichoanalitikusi pályájának kezdetén kijelölt magának egy sajátos szerepet – a kalandorét, a „konkvisztádorét” – aki magányos felfedező és hódító útra indul.

A pszichoanalízis klasszikus történeti narratíváinak középpontja Freud személye, vezérmotívumuk pedig a konkvisztádor, a *magányos hős*, a nagy ember mítosza. Az újabb történeti narratívák főszereplői viszont többnyire *áldozatok*, kirekesztett vagy marginalizált figurák, akik valamilyen szempontból magukon hordozzák a másság bélyegét. Újabb és újabb héroszok és heroinák bukkannak fel a pszichoanalízis emlékezeti horizontján: kezelt és meggyógyított vagy félrekezelt páciensek, kitagadott vagy peremre szorított, maguk is páciensként induló vagy azzá váló hívek és tanítványok. Ilyen Anna O, *alias* Berta Pappenheim; a „Farkasember” néven elhíresült szegény és bánatos orosz emigráns, Szergej Pankejev; Ottó Gross és Wilhelm Reich, a mozgalom két „örültje” és politikailag radikális fenegyereke; vagy a legendás „orosz lány”, Sabina Spielrein, Jung tragikus sorsú egykori páciense és szerelme, a halálösztön „felfedezője”. (Spielreinről lásd Etkind, 1999) Végül, de nem utolsósorban köztjük tartozik Ferenczi Sándor is.

Az alábbiakban a „Ferenczi-reneszánsz” okait és sajátosságait vizsgálom. Elemzem továbbá a mítoszkepződés okait, hátterét és néhány jellemző vonását is, megvizsgálva azt a talajt, amelyen a mítoszok keletkeztek. A keletkezés kontextusára téve a hangsúlyt, kritikusan szemlélem a különféle legendákat és mítoszokat, de szándékom semmiképpen sem a „leleplezés”, Ferenczi személyes és tudományos hitelének kétségbe vonása. Éppen ellenkezőleg, úgy vélem, hogy a kontextus feltárása egy tárgyilagosabb és történeti szempontból hívebb Ferenczi-kép kialakulásához járulhat hozzá.

Ferenczi elsősorban gyakorló, szakmája iránt rendkívüli módon elkötelezett orvos volt, akit pszichoanalitikusként is a gyógyítási hevület vagy szenvedély, a *furor sanandi* vezérelt. Egyszersmind azonban gondolkodóként is jelentősét alkotott, amennyiben – Freudhoz és több más korabeli pszichoanalitikushoz hasonlóan – szakmáját tágabb, antropológiai és filozófiai perspektívából szemlélve autonóm és innovatív elképzeléseket alakított ki a tudományról, a kultúráról és a társadalomról. Mint gondolkodó és mint művelt polgár (*Bildungsbürger* – lásd Radnóti, 2004), korának, a 19. és 20. század fordulójának uralkodó eszméiben meglehetősen nagy tájékozottságra tett szert – egyes eszmékkel azonosulva, másokkal polemizálva. Munkásságát érdemes tehát eszmetörténeti szempontból is megvizsgálni – noha természetesen ez az aspektus sem választható el dominánsan orvosi, gyógyító tevékenységétől. Ehelyütt azonban nem foglalkozom részletesebben Ferenczi pszichoanalitikus tevékenységének terápia-elméleti és terápia-technikai vonatkozásaival, mivel egyrészt nem vagyok gyakorló pszichoanalitikus, másrészt e vonatkozásokról viszonylag bőséges szakirodalom áll rendelkezésre magyar nyelven is, így többek között Harmat Pál, Haynal André, Hidas György, Mészáros Judit munkái.

2.

Minden jel arra mutat, hogy Ferenczi Sándor hosszú hányattatás után végre elfoglalta méltó helyét a pszichoanalízis történeti panteonjában. De mi az voltaképpen, ami erre a kiváltságos helyre érdemesíti őt? A számos ok közül minden bizonnyal a pszichoanalízis alapító atyjához, Sigmund Freudhoz fűződő, hosszan tartó személyes kapcsolata tűnik a legfontosabbnak. Ez a kapcsolat természetesen egyáltalán nem volt ismeretlen a beavatottak előtt, de több fontos, sőt perdöntő dokumentuma csak sok évvel Ferenczi halála után került a nagy nyilvánosság elé. Ezen dokumentumok közül a két legfontosabb a nyomtatásban először 1985-ben napvilágot látott, de 1932-ben keletkezett *Klinikai napló* (Ferenczi, 1932), illetve a Freud és Ferenczi közötti monumentális levelezés, amelynek nyilvánosságra hozatala szintén jóval később, csak a múlt század kilencvenes éveiben kezdődött el. (Freud – Ferenczi, 2000-2006) Míg a *Klinikai napló*ban Ferenczi sok egyéb gondolati szál és személyes vallomás mellett a Freudhoz való személyes és szakmai viszonyát igyekszik tisztázni, a forrásértékű levelezés számos új szempontból világítja meg a pszichoanalitikus mozgalom korai, 20. század eleji történetének és ezen belül Freud és Ferenczi elgondolásainak és tevékenységének, valamint kettejük kapcsolatának alakulását is.

Freud és Ferenczi viszonya hosszú évekig tartó barátság volt, szoros, de bonyolult, súlyos szakmai és érzelmi konfliktusoktól sem mentes kapcsolat; Freud szavaival „bensőséges élet-, érzelem- és érdekközösség” (F 1241).¹ Ferenczinek barátként, inspirátorként és vitapartnerként egyaránt fontos szerepe volt az érett Freud gondolkodásmódjának, szemléletének változásaiban. Nem véletlen tehát, hogy e kapcsolat rekonstrukciója és értelmezése – a már publikált dokumentumok alapján – az újabb szakirodalomnak egyik súlypontját képezi. Eszmecseréik, vitáik – sőt olykor a személyes kapcsolatukban támadt feszültségek is – a pszichoanalitikus terápia lényegi kérdéseit érintették: így legfőképpen az orvos és a páciens közötti kapcsolat, interszubjektív viszony lehetőségeinek és korlátainak, a pszichés traumák mibenlétének és kezelhetőségének, továbbá a traumatikus élmények és fantáziák valóság-vonatkozásainak problémáját. Polémiáik azonban, bármilyen élesek és elkeseredettek voltak is időnként, nem vezettek *látványos* szakításhoz. Ferenczi saját életében nem hozott létre külön iskolát; amit ma a pszichoanalízis „budapesti iskolájának” szoktak nevezni, az inkább utólagos, és távolról sem egységes irányokat fedő konstrukció. Ferenczi – mint Haynal André, a Freud-Ferenczi kapcsolat legjelesebb kutatója írja – „mindig hűséges maradt Freudhoz és a pszichoanalízishez. Más véleményen volt, de nem volt disszidens”. (Haynal, 2003, 120.) Ugyanakkor Haynal azt is hozzáteszi, hogy a „disszidenssé” minősítés nézőpont kérdése, hiszen a „disszidencia” fogalma maga is, „mint a humán tudományok annyi más koncepciója, végső soron interperszonális vagy interaktív fogalom, és nem csupán az alany viselkedésétől függ, hanem a megfigyelő interpretációjától is”. (Uo. 124.) Ferenczi mindenesetre a „legitim” örökséghez tartozik, ellentétben a pszichoanalitikus mozgalom nagy, eretnokségüket nyíltan vállaló „disszidenseivel”, Carl Gustav Junggal, Alfred Adlerrel, Otto Rankkal, Wilhelm Reichkel vagy Wilhelm Stekelrel, akik szinte a mai napig magukon viselték a disszidencia bélyegét, ennek minden kirekesztő következményével együtt.

Ferenczi alakját egész életében Freud figurája világította meg és ugyanő árnyékolta be. Érthető tehát, hogy életművét igen gyakran csupán a nagy Mester és az ő génusza nézőpontjából szokták megközelíteni. A „Miért Ferenczi?” kérdésre azonban távolról sem kielégítő válasz az, hogy a magyar analitikus tükrében Freudot is jobban megismerhetjük. Ferenczi valójában „kismester” volt, ugyanúgy, mint Freud korai tanítványainak többsége, ám olyan „kismester”, aki – ha nem is hozott létre egyedülálló, koherens és kimagasló életművet – elméleti ötletei és spekulációi, módszertani és terápiás innovációi révén a modern, Freud utáni és Freudon túli pszichoanalízisnek egyik előfutára és kiindulópontja lett. Ferenczi „köpönyegéből” sokan bújtak elő. Nem véletlen, hogy a Ferenczi-kutatás napjainkban meglehetősen nagy figyelmet szentel azoknak a kapcsolatoknak, közvetlen és közvetett hatásoknak, rejtett csatornáknak, amelyeken keresztül a magyar pszichoanalitikus elgondolásai, javaslatai tovább éltek – különféle transzformációk révén – a pszichoanalitikus teória újabb hajtásaiban.² Ferenczi közvetlen vagy közvetett hatása kimutatható az

¹ Itt és e kötetben a továbbiakban így hivatkozom a Freud-Ferenczi levelezésre. F=Freud, Fer=Ferenczi, a szám a levelezés kiadásának levélszámozására utal. Az eddig magyarul megjelent kötetek a 825. levél (1919 végéig) tartalmazzák a levelezést. A későbbi levelekre a német kiadás alapján hivatkozom. (Sigmund Freud – Sándor Ferenczi: *Briefwechsel*. I-III. Böhlau Verlag, Wien, 1994-2004.)

² Ferenczinek a mai pszichoanalízisre gyakorolt hatásáról lásd Borgogno, 2004; Aron – Harris, 1993.

ügynevezett „tárgykapcsolati” elméletben, amely két egykori Ferenczi-tanítvány, Bálint Mihály és Melanie Klein közvetítésével először Nagy-Britanniában gyökeresedett meg; Jacques Lacan elméletében, amely a második világháború után domináns irányzattá vált Franciaországban, vagy a modern pszichoanalízis különféle interperszonális és humanisztikus törekvéseiben, elsősorban az Egyesült Államokban. Ferenczi hatása jól nyomon követhető a „korai kötődéssel”, illetve annak zavarai, a gyermekkori traumatizációval és gyermekbántalmazással kapcsolatos modern kutatásokban is, amelyek a mai pszichoanalízis egyik fő kutatási irányát képezik. (Lénárd – Tényi, 2001; Lénárd, 2003) Ismét Haynal André szavaival: „Nem iskola vagy intézmény sarjadt a nyomában, hanem egy láthatatlan felhívás: gondolkozz, érezz, kérdezz. Ferenczi öröksége éppen ezért áthatja a pszichoanalitikus gondolkodás egészét.” (Haynal, 2003, 143.)

3.

A pszichoanalízis történetének egy legérdekesebb és legkevésbé feltárt területe a keleti irányból Nyugat felé tartó, az első világháború után kezdődött, majd Hitler hatalomra jutása után felgyorsult migráció, diaszpórák képződése, melynek következtében e szakma és szellemi irányzat súlypontja Nyugat-Európába és az Egyesült Államokba tevődött át. (Steiner, 2001) A migráció során sok tekintetben a freudi tanok is átértelmeződtek, részben vagy egészben adaptálódtak ahhoz a kulturális és társadalmi közeghez, amely, ha olykor marginálisan is, de befogadta őket. Ferenczi maga Budapesten fejezte be életét, de eszméit és elgondolásait elsősorban az emigrációt választó vagy abba kényszerült tanítványai és hívei vitték tovább Nyugatra, főként Angliába, Amerikába és Franciaországba. A Magyarországról emigrált analitikusok többsége, csakúgy, mint az Ausztriából vagy Németországból származó kollégáik új hazájuk domináns tudományos és kulturális hagyományaihoz, elvárásaihoz igyekeztek – történetileg érthető okokból, több vagy kevesebb sikerrel – alkalmazkodni. Ennek érdekében a „magyar gyökereket” kevésbé hangsúlyozták – sőt, gyakran teljesen „elfojtották” őket. Ehhez az – inkább metaforikus, mint eredeti freudi értelemben vett – „elfojtáshoz” nagymértékben hozzájárult, hogy az 1933-ban, Ferenczi halálának évében hatalomra került német fasizmus, majd annak közép-európai térhódítása, illetve a második világháború és az ezt követő hidegháborús időszak hosszú évtizedekre elszigetelte az „őshaza” Magyarországot a világ nagyobbik részétől. A politikai elszigeteltség pedig az „őshazát” – a modern pszichoanalízis fő áramlatainak (ego-pszichológia, tárgykapcsolati iskola, lacani strukturalizmus) szemszögéből is – gyakorlatilag *terra incognitává* tette. Ugyanakkor Ferenczi örökségének csendes, egyes időszakokban „underground” jellegű ápolása és fenntartása hozzásegítette a magyar pszichoanalízist ahhoz, hogy a fasiszta és a kommunista rendszerek alatt osztályrészéül jutott üldözést, illetve mellözöttséget és elszigeteltséget túlélje. Ebben a túlélésben és legitimációban nagy szerepe volt annak, hogy Ferenczi mindig oly nagy súlyt fektetett a „szeretetre”, a „kapcsolatra”, a „kötődésre”, amelynek alapformája az anya és csecsemő közötti, korai kötődés. A korai kötődés, a legprivátabb viszony hangsúlyozásának ideológiai

jelentése és jelentősége is volt olyan körülmények között, amelyekben az „apaelvet”, az apa által képviselt, az egyén törekvéseit elfojtó „kollektív akaratot” elsődleges értékkel ruházták fel.

Az elszigetelődés a hetvenes-nyolcvanas években már oldódni kezdett, de csak a rendszerváltás időszakában szűnt meg végérvényesen. Az 1980-as évek végén kezdődött el Ferenczi műveinek magyarországi kiadása és népszerűsítése a nagyobb nyilvánosság előtt; miközben a diaszpórában élő, főként magyar gyökerű analitikusok körében, egyre nagyobb érdeklődés támadt az „őshaza”, egy „Seholsincs-ország”, az „elveszett gyermekkor” földje iránt. Különösen nagy respektusa támadt azoknak – a hősiességnek nevezhető – erőfeszítéseknek, amelyek a magyar pszichoanalízis túlélését biztosították az elnyomatás éveit alatt. Eme újkeletű érdeklődés és kíváncsiság nyomán a régmúlt kódéba vesző Ferenczi-örökség új jelentést kapott: egy *másik*, a főáramtól eltérő, alternatív pszichoanalízis *nyomainak*, a pszichoanalízis közép- és kelet-európai gyökereinek (újra)felfedezését és egy erre épülő *másik*, közép- és kelet-európai identitás ígértét is. A régi, századfordulós Budapest, amelyet szépirodalmi művekből, memoárokból, elsárgult fényképekből, töredékes filmkockákból ismerünk, a „vágy titokzatos tárgya” lett, békebeli, szecessziós hangulatával, legendás kávéházaival, irodalmi köreivel, művészvilágával egyetemben. Ebben az idillikus-nosztalgikus vágyakozásban (Gedo, 1996) Ferenczi Sándor képe gyakran úgy bukkan fel, mint a bölcs és kedélyes doktoré, aki naphosszat a kávéházban ül, írók és művészek gyűrűjében, és barátja, a híres bécsi orvos izgalmas, pikáns, új tanairól mesél a társaságnak.

A pszichoanalízis *par excellence* városi jelenség, kialakulása és fejlődése szorosan kötődik Közép- és Kelet-Európa urbánus központjaihoz – elsősorban Bécshez. A pszichoanalízis klasszikus történeti narratívumaiban – Freud autobiográfiai írásaitól kezdve Ernest Jones Freud-életrajzáig – kitüntetett helyet kapott Bécs, azon belül is a kilencedik kerületben, a Schottenringtől nem messze lévő Berggasse 19-es számú háza, amely több mint négy évtizeden át Freud és családja lakóhelyéül szolgált. Bécs e narratívumokban inkább kulisszaként, háttérként jelenik meg, olyan városként, amely Freud és környezete számára a polgári létforma biztonságát nyújtotta, s kielégítette a Monarchia művelt polgárainak kulturális szükségleteit, alapjában véve azonban közöny, sőt ellenségesség és fenyegetés áradt belőle. Szerepe voltaképpen kimerült annyiban, hogy hol elősegítette, hol pedig hátráltatta Freud felfedezéseinek kibontakozását; magára az alapgondolatra és az elmélet lényegére azonban nem volt befolyással.

Bécsnek a pszichoanalízis történetében játszott valódi szerepére csak jóval Freud halála után, a 20. század második felében, s leginkább a hetvenes-nyolcvanas években kezdtek ráébredni, elsősorban azon tudomány- és társadalomtörténészek, eszmetörténészek, filozófusok munkássága nyomán, akik rámutattak Freud és a pszichoanalízis központi jelentőségére a 19. és 20. század fordulójának bécsi kultúrájában, szellemi, tudományos mozgalmában. (Lásd pl. Toulmin – Janik, 1973; Schorske, 1998; Hanák, 1999; Mannová – Csáky, 1999; Le Rider, 1990; Magris, 2002.) E törekvések nyomán Freud a bécsi századvég emblematikus alakjává lépett elő, olyan figurává, aki mintegy saját személyében testesíti meg mindazokat a törekvéseket, tendenciákat, válságokat és ellentmondásokat, amelyek a korszak

társadalmi és intellektuális életét jellemezték. E megközelítés legismertebb és legnagyobb hatású képviselője Carl I. Schorske amerikai történész, aki magyarul is megjelent könyvében, *A bécsi századvégben* Freud fellépését a 19. század végén a liberális individuum válságára adott tudományos válaszként, egyszersmind a historizmus radikális kritikájaként és a modernizmus egyik alapvetéseként értelmezi.

Az Osztrák-Magyar Monarchia eszmetörténete iránti érdeklődés mai irányai azonban messze túlmutatnak egyetlen városon, Bécsen. Az egykori Habsburg-monarchia más urbanizációs és kulturális központjai – Prága, Trieszt, Budapest, Pozsony, Krakkó vagy Zágráb – ugyancsak fontos szerepet játszottak abban a rendkívüli szellemi fellendülésben, amely a 19. és 20. század fordulóján e régiót jellemezte. Ferenczi életének java részében Budapesten élt; ő kezdeményezte Magyarországon a pszichoanalitikus mozgalom megalapítását; közvetítette, népszerűsítette, egyben alakította is Freud eszméit. Felmerül tehát a kérdés: a Freud-Bécs kapcsolat mellett beszélhetünk-e egy ezzel többé-kevésbé egyenértékű Ferenczi-Budapest kapcsolatról? Ha létezik „bécsi szellem”, amelynek Freud autentikus képviselője volt, akkor miért ne létezhetne egy Ferenczi képviselte „budapesti szellem” is? Vajon kölcsönözhet-e mindez valami sajátosan „magyar” aurát vagy legalábbis valamilyen „budapesti” ízt a freudi tanok e keletebbi változatának? Ferenczit persze egyelőre nem fenyegeti az a veszély, mint Freudot (vagy mint a szecesszió művészeit, főként Gustav Klimtet) Bécsben, Kafkát pedig Prágában, vagyis hogy képeslap, falvédő, édeskés, romantikus-giccses szimbólum váljék belőle. De újrafelfedezésében kétségkívül szerepet játszik az a nosztalgikus érzésvilág, amely az ezredforduló tájékán a Monarchia világának töredékes emlékeit kiszínezve és azt némi romantikával átítatva intellektuális, majd populáris divattá változtatta.

Ferenczi azonban nem csupán a Freudhoz fűződő kapcsolata és reá gyakorolt inspiráló hatása, nem is csupán a pszichoanalitikus mozgalom történetében játszott kezdeményező szerepe, s még csak nem is egy újabb keletű nosztalgia-hullám hátán bukkant fel újra a pszichoanalízis történelmi emlékezetében. „Feltámasztásában” egy sor belső, a pszichoanalízis önmozgásából és önreflexiók igényéből fakadó tényező is szerepet játszott. E tényezők közül a legfontosabb talán az, hogy a 20. század hetvenes és nyolcvanas éveiben újra a pszichoanalitikus elmélet és terápia fókuszába került a *pszichés trauma* problémája, több szinten és többféle szempontból is. Hosszú lapangás, sőt – ezúttal valódi – elfojtás után pszichoanalitikusok, pszichoterapeuták, társadalomkutatók és irodalmárok ekkor kezdtek el intenzívebben foglalkozni a második világháború, és elsősorban az európai zsidóságot sújtó holokauszt hatásaival és utóhatásaival, a túlélőket és leszármazottaikat sújtó, többnyire feldolgozatlan lelki sérülésekkel. A vészidőszak több generációra kiterjedő traumája, mint társadalmilag generált masszív pszichés trauma ekkoriban vált centrális elméleti és terápiás kérdéssé, és egyben olyan modellé, amelynek alapján lehetségessé vált általában a társadalmi méretekben elszennvedett traumatikus események pszichés hatásait megjeleníteni és értelmezni.

Másfelől, nem kis részben a modern feminizmus hatására, ekkoriban került előtérbe a családon belüli, elsősorban szexuális jellegű erőszak kérdése, ezen belül pedig az a probléma, hogy az ilyenfajta esetekről szóló, a pszichoterápiás kezelés során elhangzó beszámolóknak mi a valóságalapjuk, hol húzódnak e narratívumokban

a fikció és a realitás határai. Ferenczi (újra)olvasott írásai a trauma-probléma mindkét – kollektív és individuális – aspektusában egyaránt figyelemre méltónak bizonyultak. Az első világháború négy évét szinte teljes egészében katonaeorvosként végigszolgálva Ferenczi már csak kényszerűségből is rengeteg tapasztalatot gyűjtött a *tömeges* lelki sérülésekkel, háborús neurózisokkal, sokkokkal, traumákkal kapcsolatban. Ezek olyan tapasztalatok voltak, amelyeket nehéz lett volna pusztán az analitikus dívány mögötti karosszékben vagy íróasztal mellett üldögélve összegyűjteni. Ferenczi nagy érdeme volt, hogy az elsők között tett kísérletet e sajátos neurózisfajta, a „háborús neurózis” szisztematikus leírására és értelmezésére – természetesen a korabeli pszichoanalitikus gondolkodás kontextusában. Megfigyelései és tapasztalatai azután – sok évtizeddel később – a holokauszt-trauma mibenlétének értelmezésében is relevánsnak bizonyultak. (Lásd Herman, 2003)

A háborús neurózisokkal és traumákkal kapcsolatban végzett úttörő munkája mellett Ferenczi volt az, aki élete vége felé újra felvetette a gyermekkorban elszenvedett szexuális jellegű traumák, csábítások *valódiságának* kérdését. Elgondolásai sokféle klinikai tapasztalattól és forrásból származtak, de meghatározó szerepet játszott bennük a háború élménye, amelyekben a trauma valódisága a maga teljes brutalitásában mutatkozott meg. A szexuális traumákra vonatkozó nézetei azonban ellentétbe kerültek azzal a freudi felfogással, amely az ilyen traumákat elsősorban (de nem kizárólag) a *lelki* valóság részeként, a fantázia produktumaként értelmezte. Freud, mint ismeretes, már a 20. század első éveiben revidálta korábbi elgondolását – a híres/hírheft „csábítás-elméletét” –, amely azon a feltevésen alapult, hogy a páciensek beszámolóiban gyakran megjelenő gyermekkori csábítás-történetek a fizikai valóságban is megtörtént, reális eseményeket tükröznek. Jeffrey Moussaieff Masson kanadai pszichoanalízis-történész 1984-ben jelentette meg *Támadás az igazság ellen* (Masson, 1984) című, a maga idejében nagy vihart kavart könyvét, amelyben Freudot magalkuvással és tudományos tisztességtelenséggel vádolta, amiért visszavonta forradalmian új „csábításelméletét”. Megrettenve az ilyenfajta szégyenletes és bűnös cselekményeket elhallgatni kívánó közvélemény reakciójától, Freud inkább a *lelki* valóság tartományába, a fikciók sorába utalta a gyermekekkel szemben elkövetett szexuális erőszak történeteit. A „polgári tiszteletreméltóság” sáncai mögé visszavonult, „reakcióssá” vált Freud ellenpontját Masson szemében éppen Ferenczi Sándor képviseli, az a Ferenczi, aki nem kevés bátorsággal, sőt hősiességgel kísérelte meg, a maga idejében persze visszhangtalanul, hogy a gyermekkori szexuális csábítások megtörténtének igazságát Freuddal szemben is védelmezze és újólágbébizonyítsa.

Ferenczi kései írásai – elsősorban a Masson által is kulcsjelentőségűnek tartott „Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között” című tanulmánya (1932) – sok egyéb mellett hivatkozási alapként, sőt ideológiai muníció gyanánt szolgálhattak azokhoz a Freud- kritikákhoz, amelyek inkább az erőszakot és a szexuális visszaélést elszenvedni vélő személyek *saját* szavainak, nem pedig az általuk elmondott történetek utólagos értelmezéseinek adtak hitelt. E kritikai mozgalom hatására új megvilágításba és egy – a téma iránt már jóval érzékenyebb – közvélemény fókuszába kerültek a családon belüli szexuális erőszak kétségbevonhatatlan és döbbenetes tényei. Ugyanakkor a Freudot erről az oldalról ért bírálatokban nagy szerepet játszott a

hatvanas évek erkölcsi „szabadossága” után Észak-Amerikában újult erőre kapó neopuritanista szellemiség, ezúttal a „politikai korrektség” modern ideológiájával vagy inkább annak vadhajtásaival párosulva. Ferenczi persze távolról sem volt a „politikai korrektség” bajnoka, de egy férfiközpontúként és „erőszak-pártiként” kriminalizált Freuddal való szembeállítás egy ilyen – „politikailag korrekt” – olvasatot is lehetővé tett. A trauma „objektív valóságát” elismerő Ferenczinek a fikcionalitást előtérbe helyező Freuddal való poláris szembeállítása azonban aligha tartható, hiszen a narratív beszámoló egyik lényegi sajátossága, hogy valóság és fikció, mimetikus és anti-mimetikus jelleg elválaszthatatlanul összefonódik bennük.³ A „valóság” olyan konstrukció, amely két szubjektum kapcsolatában, a köztük lévő interszubjektív térben jön létre; az élettörténet tényei csak ebben az interpretációs keretben nyerik el jelentésüket.

Ferenczinek a politikai korrektség korán jött bajnokaként való ünneplésében, és egyáltalán, újrafelfedezésében nem lebecsülhető jelentősége volt azoknak a társadalmi változásoknak, amelyek a 20. század második felében a nyugati társadalmakban végbementek. A demokrácia, a politikai és emberi jogok kiteljesedése, a feminizmus és más kisebbségi mozgalmak fellépése, a tradicionális függések, kötetmek és társadalmi alá-fölrendeltségi viszonyok fellazulása következtében anakronisztikussá vált a pszichoanalitikus terapeuták többségének hagyományos tekintélyelvűsége. A társadalom hatalmi viszonyainak átalakulása aláásta a mindentudó orvos szerepében tetszelgő pszichoanalitikus beteggel szembeni fölényét és az iránta való paternalista attitűdöt. Égetően szükségessé vált tehát a terápiás kapcsolatnak valamifajta „demokratikusabb” modellje, amely egyenrangú felek *dialógusán* alapul. Ferenczi egyike volt azoknak az előfutároknak, akik mintát nyújthattak ehhez a „demokratikusabb” kapcsolathoz, hiszen munkásságának már kulcsszavai is (rugalmasság, kölcsönösség, megértés, aktivitás, „szeretetközpontúság”) ilyen értelmezéseket sugalltak. Ferenczi elvei újfajta, érzelmesebb retorikát vittek a pszichoanalízisbe, elsősorban azért, hogy a klasszikus patriarchális modell helyébe egy inkább matriarchálisnak nevezhető modellt állítottak. Nem véletlen, hogy Erich Fromm, Ferenczi egyik – túl korán jött – rehabilitálója Ferenczi szeretetteljes, „matricentrikus” attitűdjét állította szembe a Freudnak tulajdonított tekintélyelvűséggel, „az orvos rejtett szadizmusával”. (Fromm, 1935) A Ferenczi nevével fémjelzett neo-szentszentalizmus és utópikus újromantika egyszersmind valamifajta alternatívát jelent az eldologiasodott, elidegenedett fogyasztói társadalommal szemben. Ferenczi utópiája legmarkánsabban éppen Erich Fromm elméletében kapott társadalomfilozófiai megfogalmazást. Más kérdés, hogy a terapeuta klasszikus – paternalista – hatalmát Ferenczinél és követőinél nem a „hatalomnélküliség” váltja fel, hanem a hatalomnak egy szofisztikáltabb, diffúzabb, átláthatatlanabb formája. A pszichoanalitikus diskurzus megújítására tett kísérletének lényege éppen abban ragadható meg, hogy a pszichoanalízisben rejtetten benne lévő hatalmi és kontroll viszonyokat igyekezett megváltoztatni – a „szeretetre”, az „elfogadásra”, a „kölcsönösségre” téve a hangsúlyt. Ez persze végső soron paradox eredménnyel járt; nem véletlen, hogy napjaink Ferenczi-renaisszájának vezérmotívuma éppen az a kérdés, hogy a maga idejében túl merésznek ítélt technikai

³ A trauma-fogalom különféle értelmezéseiről lásd Leys, 2000

javaslatait miként lehetséges a korszerű terápiás kontroll és hatékonyság szolgálatába állítani. Az a tudás, amelyre Ferenczi kezdettől fogva áhítozott, az orvos számára egy új, minden eddiginél nagyobb hatalmi pozíció birtoklását ígérte, egyfajta mágikus hatalomét, amely nem kívülről, hanem a belső és a külső, biológiai és a lelki, a terapeuta és a páciens összeolvadásából származik, és a hatalom és a hatalomnélküliség, a mindenhatóság és a tehetetlenség pólusai között oszcillál.

Felhasznált irodalom

Aron, Lewis – Adrienne Harris (eds.) (1993). *The Legacy of Sándor Ferenczi*. Hillsdale, NJ – London: The Analytic Press.

Borgogno, Franco (ed.) (2004). *Perché Ferenczi oggi*. Bollati Boringhieri, Torino.

Dávidházi Péter – Karafiáth Judit (szerk.) (1994). *Literature and Its Cults*. Budapest: Argumentum.

Ellenberger, Henri (1970). *The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of the Dynamic Psychiatry*. New York: Basic Books.

Etkind, Alekszandr (1999). *A lehetetlen Erősz. A pszichoanalízis története Oroszországban*. Budapest: Európa.

Ferenczi Sándor (1932). *Klinikai napló 1932*. Budapest: Akadémiai, 1996.

Freud, Sigmund – Ferenczi Sándor (2000-2005). *Levelezés I-III. (1908–1933)*. Szerk. E. Brabant, E. Falzeder, P. Giampieri-Deutsch. A magyar kiadást sajtó alá rendezte Erős Ferenc, Kovács Anna. Budapest: Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó.

Fromm, Erich (1935). Die gesellschaftliche Bedingtheit der psychoanalytischen Therapie. *Zeitschrift für Sozialforschung*, 4(3).

Gedo, John E. (1996). O, Patria Mia! In: Peter L. Rudnitsky, Antal Bókay, Patrizia Giampieri-Deutsch (eds.): *Ferenczi's Turn in Psychoanalysis*. New York, London: New York University Press, 77-88.

Gilman, Sander L. (1993). *The Case of Sigmund Freud. Medicine and Identity at the Fin de Siècle*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.

Hanák Péter (1999). *A Kert és a Műhely*. Budapest: Balassi.

Haynal André (2003). *Párbeszéd vagy párviadal? A Freud-Ferenczi kapcsolat és a pszichoanalízis*. Budapest: Gondolat.

Herman, Judith (2003). *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Budapest: Háttér Kiadó, Kávé Kiadó, NANE Egyesület.

Jones, Ernest (1973). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Budapest: Európa.

Le Rider, Jacques (1990). *Modernité viennoise et crises de l'identité*. Paris: PUF.

Lénárd Kata – Tényi Tamás (2001). A kései Ferenczi írások és az

interszubjektivitás-elméletek néhány vonatkozása. *Thalassa*, 12(2-3): 155-169.

Lénárd Kata (2003). *A modern self-elméletek klinikai pszichiátriai és pszichoanalízis-történeti vonatkozásai*. PhD disszertáció. Pécs: PTE ÁOK.

Leys, Ruth (2000). *Trauma. A Genealogy*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Magris, Claudio (2002). *Utopie und Entzauberung. Geschichten, Hoffnungen und Illusionen der Moderne*. München, Wien: Hanser.

Mannová, Elena – Moritz Csáky (eds.) (1999). *Collective Identities in Central Europe in Modern Times*. Bratislava: Institute of History of the Slovak Academy of Sciences.

Masson, Jeffrey Moussaieff (1984). *The Assault on Truth. Freud's Suppression of the Seduction Theory*. New York: Tarrar, Straus and Giroux.

Noll, Richard (1994). *The Jung Cult: Origins of a Charismatic Movement*. Princeton: Princeton Univ. Press.

Radnóti Sándor: Freud, a művelt polgár. *Thalassa*, 2004, 15 (1): 53-60.

Schorske, Carl (1998). *Bécsi századvég*. Budapest: Helikon.

Steiner, Riccardo (2001). *It is a New Kind of Diaspora: Explorations in the Sociopolitical and Cultural Context of Psychoanalysis*. London: Karnac.

Suloway, Frank J. (1987). *Freud, a lélek biológusa. Túl a pszichoanalitikus legendán*. Budapest: Gondolat.

Toulmin, Stephen – Allan Janik (1973). *Wittgenstein's Vienna*. New York: Simon and Schuster.

Tverdota György (1998). Az életrajz mint passió. In: Uő: *A komor föltámadás titka*. Budapest: Pannonica, 118-132.